

Illegalitetens hule

Hjemmets funktion i modstandskampen

Af Anette Warring

»Hjemmet var illegalitetens hule«, hævdede Kate Fleron ved et arrangement i forbindelse med befrielsens 40-årsjubilæum. Under besættelsen var hun ansvarshavende redaktør for det største illegale blad *Frit Danmark* og ville allerede i 1945 med sin bog *Kvinder i modstandskampen* hente kvinders modstandsindsats frem i lyset. Men bogen satte ikke betydelige spor i modstandskampens forskning, hvor kun et fåtal af modstandskvinder figurerer. Og hvorfor? En del af forklaringen ligger måske i, at der rent faktisk set i forhold til mænd var relativt få modstandskvinder, der udførte »rigtige« illegale aktiviteter, som også Kate Fleron hovedsageligt skrev om: de fuldtidsillegale, ledere af modtagehold og strejke- og flugtruteorganisatorer og lignende. En anden del af forklaringen skyldes, at det arbejde som, med Flerons ord, »en hærske af ganske almindelige kvinder« udøvede ved at huse illegale og »iøvrigt ikke gjorde sig gældende udenfor hjemmets fire vægge«, hverken af Fleron eller af senere modstandshistorikere, herunder også Nina Bisgaard, betragtes som omfattet af modstandsbegrebet.¹ Det er en opfattelse, jeg vil problematisere i denne artikel ved at søge at anlægge et kønsperspektiv på modstandskampen og modstandsbevægelsen.²

Vor viden om kønnenes deltagelse i modstandskampen er sparsom både hvad angår rekruttering, motiver, arbejdsdeling og arbejdets funktion. Undersøgelser af forskelle og ligheder i kønnenes deltagelse i de forskellige modstandsgrupper og analyser af, hvorvidt modstandskampen befordrede en stereotypisering af kønnene eller havde emancipatorisk effekt, kræver nye empiriske studier samt en kontekstualisering af kønsbegrebet så også klasse- og politisk identitet integreres. Det er en opgave, som denne artikel ikke løser. Artiklen er en invitation til ny forskning men samtidig også en argumentation for, at en sådan forskning må benytte sig af et nuanceret og anderledes modstandsbegreb end hidtil benyttet i besættelsesforskningen.

Det har været besættelsesforskningens fundamentale konflikt mellem et konsensus- eller konfliktsyn, der har præget diskussionerne om modstandsbegrebets indhold og grænser. I denne artikel vil jeg se på modstandsbegrebet ud fra en anden synsvinkel med udgangspunkt i den rolle kvinderne og hjemmet spillede i modstandskampen i det besatte Danmark, der hverken havde de norske bjerge eller den franske maki.³ Jeg vil diskutere, hvordan forestillinger om dikotomiske modstillinger 1) mellem ude og hjemme, 2) mellem aktiv og passiv samt 3) mellem modstandskampen og modstandskæmpernes reproduktion er indlejret i det gængse modstandsbegreb og dermed dækker over realiteter og kompleksitet i kønnenes deltagelse i modstandskampen.

Udefront og hjemmefront

Besættelsestidens nationale vækkelse og brug af 1800-tallets nationallyrik tilskrev kønnene forskellige arenaer for politisk og national virksomhed. Forestillingen om nationen som et moderligt hjem rummede opfattelser af kvindeligt og mandligt, som f.eks i fædrelandssangen *Målet* skrevet af Frederik Paludan-Møller i 1914 optrykt under besættelsen i *Dansk Alsang-bog*: »Ynglinger i plade, drenge, klædt i stål, mænd med faste hjerter. Det er Danmarks mål! Dernæst jeg opdrager mig en pigeflok, som ej hjemmet vrager, som i lidt har nok. Ingen døgnets flaner, rendt fra bog og nål, fromme stærke kvinder! Det er Danmarks mål.«

Den illegale agitation opererede med en sådan adskillelse mellem ude- og hjemmefront, selvom Danmark ikke var krigsførende. Det fremgår af blade som f.eks *Frit Danmark*, *Århus Ekko* og *Budstikken*: »De illegale mænd er Danmarks soldater. Støt dem til sejren er vundet, til Danmark atter bliver frit«, lød opfordringen til kvinderne. Kvinderne kunne yde en »indsats på hjemmefronten« ved »at overvinde frygt« og indse »hvad æren og pligten byder« nemlig ved »ikke at være en hemske« og »villigt ofre« mænd og sønner. Kvinderne kunne støtte frihedskampen økonomisk og »med mad, husly, med vask og stopning« ligesom de burde sende de illegale blade videre og »være forsigtige og aldrig snakke om« deres kendskab til mændenes illegale arbejde.⁴

Modstands- og sabotørberetningers fokus på sabotagen og modstandskampens militære og mere spektakulære dele giver ligeledes indtryk af, at modstandskamp var noget der førtes ude i byens rum. Her ved en slags udefront foregik den egentlige og aktive modstandskamp, og her var mændene. Netop spørgsmålet om, hvem der kunne tage æren

for, at Danmark havde opnået en plads blandt de allierede nationer og var sluppet igennem krigen uden store materielle tab, var centralt integreret i kampen om magten i befrielsessommeren. Indsats under besættelsen gav legitimitet til indflydelse på udformningen af efterkrigstidens Danmark. Det var ikke blot en kamp mellem de samarbejdspolitiske partier og modstandsbevægelsen, også kvinderne deltog. Sammenknytning af kvindelig krigsindsats på hjemmefronten og politiske rettigheder og indflydelse var set før. I 1. og 2. verdenskrigs kølvand havde kvinderne i først England og Tyskland og siden i Frankrig og Italien fået stemmeret blandt andet begrundet i deres »good behavior during wartime«. ⁵ Stemmeret havde de danske kvinder allerede, men Landsformanden for *Dansk Kvindesamfund* Ingrid Larsen bemærkede i en kronik i *Berlingske Aftenavis* i maj 1945 om kvindernes rolle i genopbygningsarbejdet, at man ikke hørte meget til de mange kvinder, som under besættelse havde »hjulpet med« i modstandskampen og »vist et mod, som ikke har stået tilbage for mændenes«. Det var imidlertid ikke kun deltagelse i modstandskampen, der kvalificerede kvinderne til politisk medindflydelse. Ingrid Larsens egentlige ærinde var en argumentation for, at »det i det daglige liv ikke mindst (var) de danske husmødre, der har båret mange af de byrder, der lå på Danmarks skuldre«. Derfor burde man »som anerkendelse give dem en plads ved mændenes side«. ⁶

Kate Fleron forbandt ligeledes kvindernes indsats under besættelsen med den plads, de burde indtage i genopbygningsarbejdet som aktive især i sociale spørgsmål og med et særligt ansvar for at holde liv i modstandsbevægelsens ideer. ⁷ I modsætning til Landsformanden for *Dansk Kvindesamfund* satte Fleron fokus på »kvindernes heltemodige indsats for modstandsbevægelsen i frontlinjen og bagved«. Men i sin bog om *Kvinder i modstandskampen*, der udkom allerede i 1945, priste hun også de kvinder, der så at sige »ingenting har udrettet«, men som var »kone, kæreste og kammerat og ikke andet« og hvis indsats havde været ikke at vide noget, passe børn og hjem og eventuelt at rejse til Sverige for ikke at hæmme mandens aktive udfoldelse. ⁸ De aktive modstandskvinder havde »gjort en mands indsats – og gjort den fuldt så godt som deres mandlige kammerater«. Karakteren af modstandsarbejdet var ifølge Fleron imidlertid kønsbestemt: »Det er klart, at deres arbejde som helhed måtte blive meget forskelligt fra mændenes«. ⁹ Hvorfor det var klart, uddybede Fleron ikke nærmere end at fremhæve kvinders ansvar for børnene og tilknytning til hjemmet.

En sådan opfattelse af en hovedsagelig mandlig front udenfor hjemmet og en kvindelig hjemmefront delte hun med mange andre modstands-

kvinder. Musse Hartig, der selv på et tidspunkt under besættelsen måtte sende sine børn på børnehjem for at blive fuldtidsillegal, skriver således i sin erindringsbog *Kvinde i modstandskampen* fra 1982, at langt de fleste kvinder deltog i modstandsbevægelsen »bag deres mænd«, holdt sig hjemme mens deres mænd var »ude i aktiv kamp«. Det var ikke en underordnet rolle, kvinderne spillede, ifølge Hartig, men »en kvinderolle« begrundet i »forskelle mellem kvinder og mænd, naturligvis forskelle, der ikke kan slettes ud«...»Mændene var, legale eller illegale, selvsagt de udadvendte aktive, mens vi andre holdt os hjemme«... »og var den reserve, den baggrund, vore mænd kunne dække sig bag, før og efter de havde været ude i aktion«. ¹⁰

Var der realiteter bag disse både kvindelige, mandlige og national-symboliske opfattelser af kønnenes deltagelse i kampen mod den tyske besættelse af Danmark? Både ja og nej. Kvindelige sabotører var der ikke mange af. I Frihedsrådet sad ingen kvinder, og oftest var det mændene, der skrev artiklerne til de illegale blade, som kvinderne dernæst renskrev og mangfoldiggjorde. Der var undtagelser, men kønsarbejdsdelingen i modstandsbevægelsen var markant. Det står klart, selvom der endnu ikke foreligger en systematisk undersøgelse af kønsrelationerne i de forskellige modstandsgrupper eller af deres kvindeligheds- og mandlighedsforestillinger. ¹¹ På den anden side nej. Vurderinger af kønnenes deltagelse i modstandskampen hænger nemlig også sammen med selve modstands-begrebet og forståelsen af begreber som deltagelse og rekruttering.

Har modstandsbegrebet et køn?

Aage Trommer skriver i *Modstandsarbejde i nærbillede* fra 1973, at det er vanskeligt og måske umuligt at »give en præcis definition på begrebet illegalitet og dermed klart afgrænse, hvem der kan henregnes under kategorien modstandsfolk«. ¹² Og besættelsesforskningen glimrer da heller ikke med sådanne eksplicite og klare bestemmelser. Men i de modstandsdefinitioner, der alligevel anvendes, og i prioriteringen af typer af modstandsaktiviteter og modstandsfolk ligger en betydning, der tendentielt ekskluderer kvinder og deres typiske arbejdsområder.

Det har imidlertid primært været modsætningen mellem et konflikt- eller konsensussyn, der relevant nok har præget diskussionen af, hvem der kan henregnes som modstandsfolk, og om hvilke aktiviteter, der kan karakteriseres som modstand. Når Hans Kirchhoff således skelner mellem modstanden som en holdning og et indre beredskab overfor modstanden som illegal organisation, som bevægelse, er det for at afgrænse

sig fra et meget bredt modstandsbegreb, der omfatter alle og »enhver, der i tale, samtale og handling stod besættelsesmagten imod«. ¹³ Hermed opfattes det folkelige sammenhold som en del af modstandsbevægelsen. Det var en sådan bred forståelse af modstanden, som formanden for *Dansk Kvindesamfund*, argumenterede for. De samarbejdspolitiske partier var især optaget af at udviske modsætningen mellem modstandssynspunktet, der med aktiv modstand sigtede på et brud med besættelsesmagten, og så den henholdende samarbejdspolitik. De opererede med to former for modstandsbevægelse, den legale og den illegale. ¹⁴

Aage Trommer har defineret modstandsvirksomhed og illegalt arbejde »som de handlinger, som tyskerne reagerede på, som de indtil den 29. august 1943 krævede, at de danske myndigheder skulle bekæmpe, og som de derefter selv satte ind mod ved hjælp af Gestapo«. Det er et modstandsbegreb, der ikke umiddelbart er kønnet. Inddirekte foretager Trommer imidlertid en kønsbetydende indsnævring af personkreds og aktivitetsområder, idet han i sin forskning finder det mere væsentligt at se på lokale initiativtagere og ledere end på de menige deltagere, da »det er lederne, der tegner firmaet«. Og selvom Trommer nævner arbejdsområder som fremskaffelse af kost, logi og andre livfornødenheder som nødvendige for det illegale arbejde, så synes han ikke at indbefatte dette under modstandsarbejde. Han sidestiller at huse illegale med at yde økonomisk støtte. ¹⁵ Trommers interesse er derimod rettet mod de lokale ledes initiativ til »at oprette grupper, til at skrive, trykke og distribuere illegale blade, til at gå ind i efterretningsarbejdet, oprette flygtningeruter, planlægge sabotage, skaffe våben og sprængstof og sætte aktionerne i værk«. Det var modstandsarbejde, som især var mandligt ligesom de lokale ledere i langt overvejende grad var mænd. ¹⁶

Jørgen Hæstrups synsvinkel på modstandsbevægelsens historie er også anlagt oppefra: på de nationale ledere i Frihedsrådet og dets organer. Hæstrup skelner mellem passiv og aktiv modstand, hvilket er en inddeling parallelt med Hans Kirchhoffs begreber militær og civil modstand. Med passiv/civil modstand forstår de protester, demonstrationer, strejker, boykoter samt den kolde skulders politik, mens aktiv/militær modstand bestemmes som sabotage, partisanoverfald, våbenmodtagelse, flugtruteorganisering og illegal efterretningsarbejde. Det illegale bladarbejde betragter Hæstrup som at indtage en mellemstilling i grænseområdet mellem aktiv og passiv modstand. ¹⁸ Hæstrups pionerforskning er af den senere forskning blevet anerkendt som dækkende »næsten alle sider af den illegale kamp..., kommunikation og forsyninger, efterretningsvæsen, kom-

mandoforhold, strategi og udenrigspolitik« ligesom »hans dybe forståelse for og indlevelse i de vilkår den som den illegale kamp gav sine aktører«, er det.¹⁹ Men Hæstrups prioritet af modstandskampens ledelse og modstandsaktiviteter er alligevel indsnævrende. Forsyninger gøres således synonymt med våben og sprængstof, og trods Hæstrup betoner de kvindelige kurerers indsats for den illegale kommunikation samt tilstedeværelsen af illegale logier, kontakt- og postadresser, så er det radio- og telegrafvirksomhed og etablering og vedligeholdelse af flugtruter, der udforskes grundigt og dermed inddirekte tillægges størst betydning.²⁰ Sekretær- og kurerarbejdets mange funktioner, pengeindsamling, forsyninger i form af mad og beklædning, husly til illegale møder, våbenlagre og illegal bladproduktion, logiværtindearbejdet med dets mangefold af både fysiske og psykiske omsorgsfunktioner, kort sagt mange af modstandskampens basisfunktioner, kortlægges ikke.²¹

For Trommer som Hæstrup er det uklart, hvorvidt sådanne aktiviteter er en del af modstandsbegrebet. Men Hans Kirchhoff argumenterer for at anvende såvel et smalt modstandsbegreb dækkende den civile og militære modstand som et bredt, hvor også »logiværter og lejlighedskurere, kvinderne på hjemmefronten, og alle de andre der hjalp til med mad, rationeringskort og penge, flugtveje, biler og medicin« tælles med.²² Kirchhoff tillægger ikke eksplicit den aktive modstand og de personer, der falder ind under det snævre modstandsbegreb, størst betydning. Men inddirekte underordnes det brede modstandsbegrebs arbejde, idet Kirchhoff kategoriserer det som netop »hjælp«. I Hæstrups forståelse er forsvaret for de nationale værdier og de demokratiske goder gennem passiv modstand underordnet den aktive modstand men er samtidig dennes forudsætning. Det er en værdigraduering som kan genfindes i blandt andet tyskeren Ulrich Pochs skelnen mellem passiv modstand, sabotage/guerillakamp og fortsættelse af militær modstand samt i schweizeren Werner Rings opfattelse af fire hierakiserede modstandsgrader: symbolsk, defensiv og protesterende modstand samt den aktive modstand som en kamp på liv og død.²³

Uanset om modstandskampens basis- og omsorgsaktiviteter henregnes som en modstandsaktivitet eller ej, så er de i praksis ikke organisk integreret i den danske modstandsforskning. I det omfang dette arbejdet overhovedet inddrages, karakteriseres det som hjælp til og ikke en del af selve modstanden. Fremskaffelse af mad, tøj, penge og logi til de illegale forstås i vid udstrækning som hverdagshistorie og som noget, der ikke har at gøre med den politiske og militære modstandshistorie. Det gælder både det konsensus- og konfliktorienterede modstandsbegreb. Heri lig-

ger en forståelse af politik, som er begrænset til den offentlige sfære, og som dermed ikke har blik for, at kvinders politiske aktivitet kan tage andre former end dem, vi kender fra studier af mænds politiske handlinger.²⁴

Køn og rekruttering

Modstandsbegrebet og betoningen af modstandsbevægelsen som kamporganisation har haft betydning for den måde, forskningen har anskuet modstandsbevægelsens rekruttering. Opfattelsen af modstanden som en spontan og folkelig bevægelse mod besættelsesmagten var en integreret del af den nationale konsensus og udbredt i besættelsesforskningen og -litteraturen. Modstandsbevægelsens pionerforsker Jørgen Hæstrup har anlagt en sådan synsvinkel på modstandsbevægelsens rekruttering. Hæstrup ser modstandsbevægelsen som det organiserede udtryk for modstandsånden, der kom til udtryk i folkets spontane protest mod besættelsesmagten. Han sætter den personlige eksistentielle beslutning bestemt af den enkeltes nationale holdning og ideologi i centrum: »Modstandsbevægelsen fødtes i det dulgte af enkeltmænd, der hver for sig og ud fra de mest forskelligartede forudsætninger famlede sig frem til kontakt med ligesindede«.²⁵

Det var et opgør med konsensusopfattelsen, der bragte ny indsigt om modstandsbevægelsens sammensætning og rekruttering. Aage Trommer kunne med sin undersøgelse om modstandsbevægelsen i Sønderjylland påvise, at bevægelsen ikke opstod spontant eller primært gennem enkeltpersoners selvstændige beslutning, og at den ikke repræsenterede et gennemsnitligt udsnit af befolkningen. Først med rekrutteringen til vente- og militærgrupperne fra årsskiftet 1943/44 og især i den sidste besættelsesvinter, hvor den numeriske udvidelse af modstandsbevægelsen gik fra ca. 10.000 til 45.000 i maj 1945, fik modstandsbevægelsen en bredere basis. Modstandsbevægelsens pionerer var derimod rekrutteret fra miljøer på den politiske venstre- og højrefløj, som var særligt disponeret for illegaliteten. Det drejede sig om DKP, Dansk Samling og KU men også om organisationer som terrænssportsforeningerne, spejderkorpsene, Sct. Georgs-gilderne og andre dansksindede foreninger. Organiseringen af modstandsbevægelsen og opfordringer til at deltage i illegalt arbejde udgik først og fremmest fra disse særlige miljøer og oppefra og nedefter.

Trommer tillægger altså de cirkler, man færdedes i afgørende betydning som rekrutteringskanal. At få en såkaldt diskret opfordring var helt af-

hængig af hvilke miljøer, man var en del af. Trommers fokus er rekruttering til den mere militante og aktionsorienterede del af modstandsbevægelsen. Det er derfor bestemte organisationer og miljøer som rekrutteringsbaser, han afsøger. Vi ved ikke f.eks. i hvilken udstrækning mere humanitære og reproduktive organisationer som *Danske Kvinders Beredskab* oprettet i 1939, *Danske Kvinders Samfundstjeneste* fra 1940 og *Danske Kvinders Hjælpetjeneste* fra 1944 fungerede som rekrutteringsmiljøer for kvinder. Hertil kommer, at Trommer tillægger miljøerne i partipolitisk eller nationalpolitisk henseende den vigtigste betydning i rekrutteringen, hvilket betyder en underprioritering af nabo- og familierelationernes, arbejdspladsernes og hjemmenes betydning.²⁶ Og det var netop ad disse kanaler, kvinder hovedsageligt blev rekrutteret, selvom kvinder også via deltagelse i de politiske partier gled ind i det illegale arbejde.²⁷

For ugifte og udearbejdende modstandskvindes vedkommende har arbejdspladsen og arbejdskammeraters opfordringer til at yde en modstandsindsats ofte været indgangen til modstandsbevægelsen. Sygeplejerske Ellen Christensen blev draget ind i modstandsbevægelsen via Bispebjerg hospitals illegale virksomhed under jødeforfølgelserne i oktober 1943, mens det var nogle arbejdskolleger på Kommunehospitalet i Århus, der opfordrede laborant Grethe Ulrich til at stille sin lejlighed til rådighed for en illegal telegraforbindelse. For Martha Johansens vedkommende var det hendes overlægechef, der bad hende huse sabotører.²⁸ Andre sociale relationer som en kærestes, brors, mands eller søns illegale aktiviteter kunne ligeledes have stor betydning for kvinders modstandsrekruttering. Da Rigmor Schous kæreste måtte flygte til Sverige, »blev det en naturlig sag for (hende, min anmærk.), at fortsætte det illegale arbejde« ligesom Anna Johansen også blev rekrutteret i kraft af sin mand, mens det var Dorthes bror, der opfordrede hende til at blive illegal værtinde.²⁹

En særlig stor rolle spillede hjemmet som rekrutteringsbase. For mange kvinder blev mandens eller sønnens aktiviteter i og ud fra hjemmet vejen ind i modstandsarbejdet. Elise Christensen blev efterhånden klar over, at hendes mand arbejdede illegalt og siden stod deres »døre åbne for både dem, der var jagede og for dem, der blot behøvede et tilholdssted at arbejde ud fra«.³⁰ Og når Anna Louise Kjeldsen fra Viborg i begyndelsen af 1945 måtte flygte til Sverige sammen med sin familie var det hele begyndt med, at hendes voksne søn bad hende stille hjemmet til rådighed som skjulested for først sabotører og siden sprængstoffer.³¹ Hjemmet spillede en afgørende rolle som fysisk og socialt rum for illegalt arbejde, og i hjemmet

var kvinderne. Modstandskampens nærvær i hjemmet fik derfor central betydning for kvindernes rekruttering.

Hjemmet og illegaliteten

Kate Fleron og Nina Bisgaard anvender også som Hæstrup differentieringen mellem aktiv og passiv modstand, når de vil synliggøre og karakterisere kvinders modstandsindsats. De opererer med en tredeling af kvinderne i modstandsbevægelsen. Den første gruppe var modstandsmænds koner, der intet måtte vide, som passede børn og hjem og i mange tilfælde overtog forsørgelsen. Den anden gruppe var de kvinder, der »blev bragt ind i arbejdet i deres hjem men aldrig deltog i arbejdet udenfor hjemmet«. Den tredje gruppe kvinder gik aktivt ind i alle modstandsbevægelsens udadvendte aktiviteter.³² Både Bisgaard og Fleron er opmærksom på, at grænsen mellem den anden og tredje gruppe er flydende, ligesom også Hæstrup er klar over vanskelighederne ved i praksis at differentiere mellem aktiv og passiv modstand, f.eks. med hensyn til karakteriseringen af illegal bladarbejde. En analyse af hjemmets funktion og rolle i modstandskampen underbygger, at en skelnen mellem passiv og aktiv modstand ikke holder i praksis og som konsekvens usynliggør de dele af modstandsarbejdet, som primært blev varetaget af kvinder.

Hjemmet kunne udadtil opretholde en facade af legalitet og normalitet samtidig med, at det fungerede som mødested, arbejdsplads, skjulested og hjem i mere følelsesmæssig forstand for illegale personer og illegale aktiviteter. De illegale aktiviteter krævede planlægning og organisering og foregik ofte i private hjem.³³ Grupperne var afhængige af sådanne møde- og kontaktsteder. Det var også primært her, det omfattende illegale sekretærarbejde såsom maskinskrivning af telegrammer, styrkelister, decifring og indkodning af telegrammer, fremstilling af illegale identitetskort og rationeringsmærker og meget andet fandt sted.³⁴ Radiofolkene sendte tit fra private hjem, ligesom det var her artikler til de illegale blade hyppigt blev udarbejdet og renskrevet, mens mangfoldiggørelsen i visse tilfælde blev foretaget på særlige illegale trykkerier men også foregik i private hjem, hvorfra distributionen primært udgik. Ofte blev det illegale bladarbejde en familieaktivitet, hvor mand, kone og også store børn blev inddraget: »Min mand og jeg duplikerede selv nyhedstjensten til at begynde med, vi tog tønnen en bestemt dag hver uge, stod op kl. 5 og var færdig med 700 eksemplarer før min mand gik på kontoret. Senere steg oplaget til 2500, og da duplikerede mændene det alene. Det foregikovre i det lille rum bag skabet...Vi

havde en lille bygning i vores gård, en slags værksted. Når man går op ad en smal trappe, kommer man ind i et lille rum, hvor der står en seng, det var i den vore gæster sov. I samme rum var der et skab, og når man åbnede det, var det bare et almindeligt klædeskab. Men det fine er, at bagklædningen kan skubbes op, og så er der et lille rum bagved. Der stod de og dupliserede blade.»³⁵ De praktiske forberedelser til modtagelses- og sabotageaktioner blev ofte gjort i private hjem. Dorthé Petersen fortæller i *Thue og hans tid* fra 1992 om, hvordan primitive lustryk af terræntegninger blev lavet i familiens baghave, og Petra Petersen om hvordan eksperimenter med brandbomber blev foretaget hjemme i køkkenvasken.³⁶

Udover at give rum for planlægningsmøder og være arbejdsplads for illegal produktion af enhver slags, var mange hjem skjulested for såvel materiel som personer. Søstrene Ulrich's hjem blev således ikke alene en central for faldskærmsfolkene i Århus men også opmagasineringssted for materiel til brug uden for hjemmet: »Foruden de to, der boede fast hos os, var der mange andre, der lejlighedsvis sov i vores lejlighed, når de ikke havde andre steder at være. Efterhånden blev vores hjem også stoppende fuldt af mærkelige ting. Faldskærmsfolkene havde nøgler til vores lejlighed og kunne lukke sig ind, når som helst. I begyndelsen sørgede vi for at få anbragt kufferter med sprængstoffer o. lign. oppe på loftet, men efterhånden var det blevet til, at der var anbragt sendere i skabene, og revolverne grinede én i møde, hver gang man åbnede en uskyldig linnedskuffe. Der var også fuldt af mystiske marmeladekrukker og fyldepenne.»³⁷

Ikke mindst fungerede hjemmet som skjulested for illegale familie-medlemmer og logi for de modstandsfolk, der måtte gå under jorden. Under jorden – det gik man i de hjem, andre stillede til rådighed. Behovet for sikre logier var stort og stigende i takt med, at de illegale aktiviteter og modstandsbevægelsen voksede i omfang. Stærkt eftersøgte personer måtte konstant skifte logi.³⁸ Især efter at værnemagten i 1943 indførte dødsstraf for at huse illegale og truede med modterror som sprængning af villaer, hvor illegale havde fået logi, var det vanskeligt at skaffe skjule-

Bekendtgørelse fra den øverstkommanderende for de tyske tropper i Danmark om, at den der yder hjælp til sabotører risikerer dødsstraf eller en hård fængselsdom, var en realitet som modstandskampens kvinder måtte regne med. Bekendtgørelsen er her gengivet fra »Broen« nr. 37, 12. september 1943, s. 1. (Foto: Preben From)

Bekendtgørelse fra den Øverstkommanderende for de tyske Tropper i Danmark

Ritzas Bureau udsendte sidste dag følgende Bekendtgørelse til Hædning og Advarsel:

1. Med Dødsstraf eller haard Fængsel straffes i Medfør af de deraf fastsatte Bestemmelser den, der i at huse eller ved anden Understøttelse yder Hjælp: Til Spioner, til Fotografer, til Personer, der har forladt eller forsøger at forlade det tyske Rige eller dets Forbundslande, til Personer, der har begaaet eller forsøger at begaae Handlinger til Skade for det tyske Rige eller dets Forbundslande, til Personer, som yder en i Forbindelse med den tyske Besættelse af Danmark til det tyske Rige og dets Forbundslande fjendtlig Magt Støtte (Begunstigelse af Fjenden).

2. Med Dødsstraf eller haard Fængsel straffes den, der faar paalagt Kendskab til Forehavende i Spionage, Sabotage, Forraaden af Meddelelser eller anden Begunstigelse af Fjenden i Medfør af 1., og som undlader ufortøvet at give de kompetente Myndigheder Underretning herom.

Den, der hidtil har forsonet denne Bekendtgørelse, undgaar Straf, hvis den opretholder det forsonede sin retsind — dog senest den 8. September 1943 — at den planlagte Handling ikke kan forhindres.

Den kompetente Side føjes hertil følgende supplerende Meddelelse:

Det har i den seneste Tid vist sig, at enkelte danske Statsborgere af menneskelige Menneskelighedsgrunde har søgt at hjælpe Sabo-

terer eller andre Personer, der eftersøgt for Begunstigelse af Fjenden. Bekendtgørelsen fra den Øverstkommanderende for de tyske Tropper i Danmark tilsigter at gøre alle danske Statsborgere opmærksom paa, at saadanne Handlinger nu straffes med de haardeste Straffe — efter Omstændighederne ogsaa med Døden. Opmærksomheden henledes herved udtrykkelig paa, at til Sabotørerne henregnes ogsaa Personer, der ved Sabotagehandling søger at ødelægge offentlige og private Indretninger, Værktøjskasser o. s. v., som ikke umiddelbart staar i den tyske Værnemagts Tjeneste.

Opmærksomheden henledes endvidere udtrykkelig paa, at til Begunstigelse af Fjenden henregnes ogsaa enhver Understøttelse af en fjendtlig Magts Soldater, forsaavidt der ikke er Tale om en første, til Livets Opretholdelse ubetinget nødvendig Hjælp overfor saaredede fjendtlige Soldater. Enhver dansk Statsborger, der kommer i Forbindelse med fjendtlige Soldater, og som ikke vil løbe Risiko for en streng Straf, bør vel i straks at give Underretning til de kompetente tyske Myndigheder.

Begunstigelse af Fjenden i udvidet Betydning i Henhold til ovenanførte Bekendtgørelse er ogsaa ethvert Forsøg paa indenfor en Bestemt Tid at sætte Uro eller opfordre til Strejke. Enhver dansk Statsborger maa være paa det rene med, at de med det tyske Rige fjendtlighedsindede Magter har

forsøgt og fremdeles vil forsøge Danmark til et Arnest Uro for paa denne Maade at liggøre de tyske Besættelsesmagter deres Opgave. Den, der eller indirekte understøtter disse Forsøg, maa folgelig regnes paa Grundlag af den militære Tagerestilstands Bestemmelser ve straffet nøjagtigt lige saa og haardt som den, der aktivt agtigt i Handlinger, som er rettet mod det tyske Rige og den tyske Værnemagts Interesse.

Der ses i denne Billedet og to af Englands og engelske Biskoper.

Fra 1943 truede tyskerne med som modterror at sprænge villaer, der havde ydet logi til modstandsfolk. Et eksempel herpå var sprængningen af denne villa i Tårbæk med forbindelse til Holger Danske-folk. (Frihedsmuseet)

steder, selvom de tyske myndigheders sanktioner ikke var konsekvente og dødstraf ikke i praksis blev givet alene for at have huset illegale. En kvindelig kurér fortæller: »Det sidste års tid og især det sidste halve år, da var det sådan at jeg har stået foran en dør, hvor jeg har kunnet se på folks ansigter, at jeg ikke var velkommen, og hvor det tænkte: »Åh – hende igen«. Man skulle i forvejen sondere terrænet, hvordan stemningen var i huset...«. ³⁹ DKP brugte meget den metode, at anbringe illegale personer hos konerne til dem, der var taget. »Vi tænkte, at der havde de hentet den, de skulle hente, så der kom de næppe foreløbigt«, ⁴⁰ fortæller Petra Petersen. Generelt var det hos familiemedlemmer og venner, at logier blev fundet, ⁴¹ men en særlig legal karakter fik arrangementerne, hvis en mand og kvinde boede sammen. Da kunne den logerende nemlig altid præsenteres som en bror, kæreste eller

mand. Ved at flytte sammen med en illegal kunne kvinder skabe et hjem som alibi for det illegale skjulested.⁴²

Langt de fleste illegale under jorden var mænd, og mange logiværter var kvinder eller i det mindste dem, der stod for alt det praktiske logiarbejde. Det var arbejde af både fysisk og psykisk karakter, selvom der selvfølgelig også var tilfælde, hvor et hjem kun nødtvunget blev stillet til rådighed for en enkelt nat.⁴³ Udover arbejdet med at holde den illegale skjult, gav det en del ekstra vask, stopning, madlavning, opvask og ikke mindst ekstra udgifter at have en illegal boende. Det kunne være vanskeligt og slidsomt at skaffe tøj og mad nok.⁴⁴ Det psykiske arbejde var i vid udstrækning at lytte, tale med og i det hele taget skabe et socialt rum for bearbejdning af de illegales oplevelser. Mens mændene var ude på modtagelsesaktioner forberedte kvinderne på Hvidsten deres hjemkomst: *»Vi måtte nøjes med at gå hjemme og vente på, at de andre vendte tilbage. Vi smurte mad og sørgede for, at det var hyggeligt, til de kom hjem.«*⁴⁵ Misi Guldberg tilbragte også sin venten på en modtagergruppes hjemkomst med at forberede mad til dem, og *».. var der kommet gods ned, var de altid i et knippelt humør og fortalte i munden på hinanden om deres oplevelser«*.⁴⁶ Musse Hartig beskriver kønsarbejdsdelingen klart og giver et levende billede af kvindernes omsorgsindsats i sine erindringer: *»Det var os, der tog imod dem efter aktionerne; det var os, der vaskede blodpletterne af deres tøj; det var os, der satte hæfteplaster på dem; det var os, der lyttede til dem, når de snakkede, ofte i timevis, om dét, de måtte tale sig ud af, simpelthen fordi presset var så stort.... Sommetider kom de hjem dybt fortvivlede; de prøvede at holde masken, men den gik alligevel i stykker, og det hele kom væltende ud af dem. De var simpelthen overspændte af oplevelser, der havde været nok så barske. I en sådan situation var det bare med at lytte til dem, lade dem tale sig færdige, stryge dem over håret, måske grine lidt ad dem, gå i seng med dem; gøre ét eller andet der kunne lette presset... Der gik mange nætter med at lytte til dem, dels når de snakkede indbyrdes, dels når de snakkede til én alene.«*⁴⁷

Det fysiske og psykiske arbejde som kvinderne udførte i hjemmet var rettet mod de i hovedsagen mandlige modstandsfolk og inddirekte mod modstandsbevægelsen. Arbejdsbelastningen var større end under normale forhold og måtte holdes skjult. Derudover adskilte arbejdet sig for så vidt i sit konkrete indhold ikke væsentligt fra hjemmets og kvindelige funktioner i fredstid, men arbejdet i de illegale logier og hjem indgik i en anden sammenhæng. Og det var helt nødvendige funktioner for at modstandsbevægelsen kunne fungere. Hæstrup har meget rigtigt betonet alle

En af modstandskampens mange kvinder var Ebba Hansen, gift med Viggo Hansen (se Søren Federspiel og Claus Jensens artikel). Hun transporterede illegale blade i barnevognen og fordelte dem i Varde. Senere var Ebba med til at modtage nedkastninger af våben. Hendes mand ledede gruppen og Ebbas rolle var i den forbindelse at skaffe faldskærmene af vejen. Fotografiet dateret 1943. (Foto: Historisk samling fra besættelsestiden 1940-1945, Esbjerg)

de illegale funktioners indbyrdes afhængighed og desuden fremhævet, at modstandsbevægelsen trods organisatoriske leddelinger udgjorde en serie af helheder, hvor den ene funktion uværgeligt gled over i den anden.⁴⁸ Det gjorde sig også gældende for det omfattende illegale arbejde, der blev udført i og med udgangspunkt i hjemmet. At være illegal værtinde førte desuden ofte over i andre typer af illegale aktiviteter såsom kurérvirksomhed, organisering af flugtruter, pengeindsamling o.lign.⁴⁹

Udover at modstandskampen således trak på hjemmets almindelige funktioner og ressourcer, så blev disse funktioner på nogle punkter udvidet, på andre indskrænket. Funktioner, der normalt var knyttet til det offentlige liv foregik under modstandskampen i vid udstrækning i hjemmet og udgik fra hjemmet. Omvendt blev hjemmets intimitet brudt i kraft af modstandskampens nærvær, i de tilfælde, hvor kvinderne blev udelukket fra fortrolighed og viden om, hvad der foregik i og ud fra hjemmet. Edith fortæller således om, hvordan det var, at have en faldskærmsmand boende: »I den første tid stolede han ikke på mig, det er der ikke noget at sige til, han kendte min mand...ham talte han med, og jeg gik min vej.«⁵⁰

Hjemmets funktion som fysisk og socialt rum for centrale og nødvendige modstandsaktiviteter illustrerer, at det er umuligt og ikke hensigtsmæssigt at opretholde en adskillelse mellem ude- og hjemmefront, mellem et offentligt og privat virke i en karakterisering af modstandsbevægelsens arbejde.

Motiver og muligheder

Hjemmet fungerede som et effektivt skjult for illegaliteten udadtil, fordi det kunne opretholde en facade af normalitet. Det var typisk kvinderne, der via deres dobbeltroller, var hovedansvarlige herfor. Om det siger Musse Hartig: *»Nu måtte jeg altså leve denne mærkelige dobbelttilværelse, hvor jeg på samme tid var malerkone, mor for min unge...og desuden værtinde for illegale kammerater...Mændene var, legale eller illegale, selvsagt de udadvendte aktive, mens vi andre holdt os hjemme og spillede denne mærkelige dobbeltrolle, hvor vi var absolut solidariske med vore mænd, samtidig med at vi faktisk opretholdt en skintilværelse, hvor vi var mødre, der tørrede barnerumper, lavede mad, vaskede gulve, eller hvad vi nu hver for sig gik mest op i. På samme tid var alle vore tanker hos de kammerater, der var ude i aktion. Vi, der samtidig havde legale mænd, måtte vise et venligt nabosmil, et venligt kundesmil, vi måtte svare på dumme spørgsmål og helst svare rigtigt for at opretholde facaden udadtil.«⁵¹*

Denne dobbeltrolle, hvor kvindernes modstandsarbejde, husarbejde og børnepasning blev forenet, kunne kun fungere så længe hjemmet forblev intakt. Kunne den legale facade ikke længere opretholdes og blev situationen for farlig, måtte hjemmet i mange tilfælde opløses. Hvis der var børn i familien, var det nødvendigt at vælge. Skulle begge forældre være illegale og fortsætte kampen måtte børnene anbringes. Valget var reelt udelukkende kvindens. Jeg er i hvert fald ikke stødt på noget eksempel, hvor manden valgte at blive hos børnene, mens kvinden fortsatte det fuldstids illegale arbejde. Nogle kvinder valgte fuldtidsillegaliteten. Anna Johansen og hendes mand anbragte fem børn på børnehjem for at kunne fortsætte det illegale arbejde. Så *»var vi dog sammen«*, som hun udtrykker det om hende og manden.⁵² *»Hvad tror du, børnene vil sige, når de bliver store, og spørger hvad jeg lavede under besættelsen, og jeg så må svare dem, at jeg lavede ingenting...«*, var ikke en ualmindelig begrundelse.⁵³ Musse Hartig valgte også at anbringe sine to små børn, hvilket hun giver udtryk for aldrig at have fortrudt. *»Jeg føler, at jeg ville have svigtet dem mere, hvis jeg*

ikke havde taget del i frihedskampen. Alt hvad jeg gjorde, gjorde jeg lige så meget for deres skyld.»⁵⁴

At vælge fuldtidsillegaliteten havde en pris. Musse Hartig beskriver afskeden og det smertelige og omkostningsfulde valg således: »...de nervetråde, der blev revet over den dag, har gjort ondt lige siden; de har hængt og blafret for vinden og er aldrig blevet knyttet igen».⁵⁵ Og Anna Johansens børn havde under anbringelsen været bange for, at de aldrig skulle komme hjem mere.

Også blandt de fuldtidsillegale havde kønnes forskellige ansvar for børnene betydning for typen af illegale aktiviteter. »Min mand ville, at jeg skulle flytte (fra en illegal villa, min anmærk.), vi havde jo fem børn, og han syntes ikke, der var nogen grund til, at vi begge skulle ryge, hvis det kunne undgås«, fortæller en modstandskvinde.⁵⁶ Kvinderne havde et særligt ansvar for at overleve krigen i familier med børn.

Mens børn for nogle var en tilskyndelse til deltagelse i modstandskampen, var det for andre en begrundelse for, at enten begge forældre eller moderen afholdt sig for illegalt arbejde. Mest almindeligt var det, at kvinderne flyttede væk i sikkerhed med børnene, hvilket repræsenterede en arbejdsdeling mange familier allerede i udgangspunktet havde valgt ved alene at lade manden udføre modstandsarbejde.

Forskelle i kønnes deltagelse i modstandskampen kan altså ikke alene tilskrives motivforskelle men også de forskellige betingelser, som var for motivernes realisering. Der var kønsforskelle i mulighederne for at omsætte holdninger i handling, men var der også forskel på mænd og kvinders motiver?

Umiddelbart kunne kønsarbejdsdelingen i modstandsbevægelsen og kønsforskellene i centrale rekrutteringskanaler pege i retning af, at det personlige, medmenneskelige og humanitære spillede en stor rolle for kvinders deltagelse i illegalt arbejde. Nina Bisgaard mener således, at mange kvinder blev rekrutteret til modstandsbevægelsen i forbindelse med jodetransporterne i efteråret 1943, fordi arbejdets humanitære aspekt særligt appellerede til kvinder.⁵⁷ Det er måske rigtigt. Men det kan også skyldes, at det var den type illegalt arbejde, kvinderne blev opfordret til og givet mulighed for at deltage i. Højst sandsynligt er der tale om begge dele, for det var en udbredt opfattelse blandt kvinderne selv, at der var forskelle på, hvad mænd og kvinder kunne og burde udføre af illegalt arbejde.⁵⁸ Hertil kommer, at det måske netop var på det humanitære og det reproduktive felt, at kvinderne selv syntes, de havde evner. Kønsidentiteten havde afgørende betydning for karakteren af modstandsaktiviteterne.

Modstandsmænds fravær fra hjemmet kunne motivere kvinder til selv at deltage i modstandskampen. Det er et forhold, som f.eks fremhæves for Frankrigs vedkommende.⁵⁹ Forskellige danske beretninger peger i sammen retning. Den lokale DKP-leder Petra Petersen havde udstrakt kontakt med partimedlemmernes koner: »Mange kommunistkoner var ikke politisk interesserede, og de havde aldrig forestillet sig, at deres mands politiske interesse skulle kunne koste ham friheden, endsige livet. Men der var nogle af kvinderne, som netop i disse års forladthed blev aktiviserede og med energi gik ind i det politiske arbejde.«⁶⁰ Anna Christensen forklarer om baggrunden for sin deltagelse i illegalt arbejde: »Februar 1944 måtte min mand rejse til Sverige, og jeg blev alene med en brændende lyst til at fortsætte hvor han slap... jeg ville gerne have noget arbejde, ligemeget hvilket og ligemeget hvor stor risiko det medførte.«⁶¹ Samme frygtløshed som følge af mandens arrestation giver også Elsa udtryk for: »De havde taget noget af det bedste, jeg vidste, måske så jeg ham aldrig mere. Der var ikke noget med, jeg kan ikke have nogen boende, eller jeg kan ikke gå helt derind med de våben. Jeg holdt helt op med at tænke på, hvad der kunne ske. Jeg blev så mærkelig frygtløs.«⁶²

Mandens fravær kunne ikke alene motivere kvinden til deltagelse men gav hende også mulighed herfor. Den nye situationen var et brud på den almindelige kønsarbejdsdeling og kunne give kvinderne større handlerum. Det er vigtigt at fremhæve. Men samlet set var det i Danmark mere modstandskampens nærvær i hjemmet end mændenes fravær, som fik betydning for kvinders rekruttering og deltagelse i den danske modstandskamp. En betydelig del af modstandskampens aktiviteter foregik nemlig, hvor kvinderne var.

Referencer i noter

- Barfod, V. (1990). *Kurér til Aalborg 1944*. Viborg: Holkenfeldt.
- Bisgaard, N. (1986). *Kvinder i modstandskampen*. København: Tiderne Skifter.
- Blom, I. (1994). Politikk og kjønn – nasjonalisme, forsvarspolitik og demokrati omkring 1900. In: Tønnesson, K. (Ed.). *Fra kvinnehistorie til kjønns historie? Rapport III. Det 22. nordiske historikermøte, Oslo 13.-18. august 1994*.
- Bryld, C. (1982). *Samarbejde eller modstand 1940-45. Historiske emnehæfter*. København: Gyldendal.
- Fleron, K. (1964). (Oprindeligt udgivet 1945). *Kvinder i modstandskampen*. København: Forlaget Sirius.
- Hartvig, M. (1982). *Kvinde i modstandskampen*. Århus: Historisk Revy.
- Hejgaard, D. (1981). *I det lange løb*. København: Tiden.

- Higonnet, M.R. et al.(Ed).(1987) *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*. London: Yale University Press.
- Hæstrup, J. (1968). *Hemmelig alliance*. Odense: Trajan.
- Hæstrup, J. (1976). *Den 4. våbenart*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Høegh-Guldberg, O. (1985). *En familie under besættelsen*. Århus: DIXIT
- Kirchhoff, H. (1985). Historieskrivning og myter. *Historie & Samtidsorientering, vol.1., s.42-66*. Kolding: Dansk Historielærereforening.
- Kirchhoff, H. (1987). *Kamp eller tilpasning*. København: Gyldendal.
- Kjeldbæk, E. (1981). Sabotørens hverdag. *Nationalmuseets Arbejdsmark, s. 50-60*. København: Nationalmuseet.
- Michel, H. (1972). *The Shadow War. Resistance in Europe 1939-1945*. London.
- Petersen, D. (1992). *Thue og hans tid*. Esbjerg: Esbjerg Byhistoriske Arkiv, Skriftrække B nr. 6.
- Poulsen, E.M.F. & Nielsen, A.B. (1987). «...men altså vi levede ikke fem forbandede år». *Modstandsbevægelsens set i konspektiv*. RUC: upubl. speciale i historie.
- Rigsarkivet. Håndskriftsamlingen IV T, reg. 204. Beretninger fra besættelsestiden.
- Roslyng-Jensen, P. (1978). *Synspunkter på besættelsestiden*. København: Gyldendal.
- Scott, J.W. (1987). *Rewriting History*. In: Higonnet, M.R. et al. (Ed.), *Behind the Lines. Gender and the Two World Wars*. London: Yale University Press.
- Tamm, D. (1985). *Retsopgøret efter besættelsen*. København: Jurist- og Økonomforbundet.
- Thing, M. (1993). *BOPA undersøgelsen 1992*. København: Museet for Danmarks Frihedskamp 1940-45, Nationalmuseet. Center for Arbejderkulturstudier, Københavns Universitet.
- Trommer, A. (1973). *Modstandsarbejde i nærbillede*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Trommer, A. (1974). *Myte og sandhed i besættelsestidenshistorien*. København: Gyldendal.
- Trommer, A. (1985). Myter om besættelsestiden. *Historie & Samtidsorientering, vol.1., s.67-74*. Kolding: Dansk Historielærereforening.

Noter

1. Kate Fleron (1945/1964), s. 8-10. Nina Bisgaard (1986), s. 12.
2. Kate Fleron og Nina Bisgaard har begge med deres interviewbaserede analyser synliggjort kvinders illegale indsats og vist på hvilke måder og under hvilke vilkår, kvinderne deltog. Kvindernes indsats måles i begge bøger ud fra en traditionel og mandlig norm for, hvad der betragtes som illegalt arbejde. I dansk sammenhæng eksisterer kun et enkelt forsøg på at anlegge en kønssynsvinkel på modstandsbevægelsen gjort af Else M.F. Poulsen og Anne B. Nielsen (1987), RUC. Deres speciale har været en stor inspirationskilde for denne artikel.
3. I og med jeg koncentrerer mig om hjemmets funktion, er det især de gifte kvinder, jeg beskæftiger mig med.
4. *Budstikken*, Ålborg, nr. 3, 1944. *Folkeviljen*, Nordjysk udgave, nr. 4, 1944. *Frit Danmark*, nr. 2 1944. *Århus Ekko*, nr. 21, 1945.
5. Joan Scott (1987), s. 23-24.
6. Ingrid Larsen (1945). Nu er vi i efterkrigstiden. *Berlingske Aftenavis*, 17.5.45.
7. Interview med Kate Fleron i *Politiken* 6.5.1945.
8. Kate Fleron (1945/1964), s. 7-8.
9. Interview med Kate Fleron i *Politiken* 6.5.1945.

10. Musse Hartig (1982), s. 39.
11. Kate Fleron (1945/1964). Nina Bisgaard (1986). Else Poulsen & Anne Nielsen (1987). Bisgaard hævder, s. 99-100, at kønsrelationer var mest stereotype i familiergrupperne og i DKP og mindst i Dansk Samling og studentergrupperne. Fleron hævder, s. 9-10, at der under besættelsen skete en gennemgribende ændring af det traditionelle beskyttelsesforhold mellem mand og kvinde, at kvinderne blev mændenes skjold. Heroverfor vurderer Bisgaard, s. 204, at modstandskampen i de fleste tilfælde understøttede de traditionelle mands- og kvinderoller. Poulsen & Nielsen fremfører, at nok ændrede beskyttelsesforholdet sig i mange tilfælde, men det gjorde magtforholdet mellem kønne ikke. Meningerne om hvorvidt krigsårene i de krigsførende lande og modstandskampen i de besatte lande havde en emancipatorisk betydning for kvinderne er delte også i den iøvrigt sparsomme og svagt empirisk funderede internationale forskning. Se f.eks. M.R. Higonet (1987) og Henri Michel (1972).
12. Aage Trommer (1973), s. 15.
13. Definitionen stammer fra en kronik i *Jyllandsposten* skrevet af en formand for De Danske Ungdomsforeninger Jens Marius Jensen. Se Trommers diskussion heraf i Aage Trommer (1985), s. 67-68.
14. En analyse af modstandsbegreber og kampen om æren i befrielsessommeren er at finde i Peter W. Højmark (1985). *Modstandsbevægelse og modbevægelsen*. Årsskrift for Frihedsmuseets Venner.
15. Aage Trommer (1973), s. 60.
16. Aage Trommer (1973), s. 15-16. Aage Trommer (1974), s. 27-29.
17. Blandt personerne i Trommers undersøgelse af det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland udgør kvinderne da også en forsvindende lille del: ca. 15 ud af ca. 600.
18. Jørgen Hæstrup (1976), s. 16, 55, 68. Hans Kirchhoff (1987), s. 16.
19. Hans Kirchhoff (1985), s. 49.
20. Jørgen Hæstrup (1968), s. 103-138, 328-350. Jørgen Hæstrup (1976), s. 235-380.
21. Igen kan en umiddelbart plat og dog alligevel sigende sammentælling i Hæstrups personregister give et indtryk: ca. 15 kvinder ud af i alt ca. 450 personer. Jørgen Hæstrup (1968), s. 446-453.
22. Hans Kirchhoff (1987), s. 67-68.
23. Werner Ring (1979). *Leben mit Feind*. Her fra Ditlev Tamm (1985) s. 23. Ulrich Poch (1970). *Anpassungspolitik ohne Kollaboration*. Her fra Claus Bryld (1982), s. 36.
24. Ida Blom (1994), s. 48.
25. Her citeret fra Palle Roslyng-Jensen (1978), s. 88.
26. Aage Trommer (1974), s. 34. Se også Ib Damgaard Petersens undersøgelse, bl.a. refereret i Palle Roslyng-Jensen (1978), s. 112.
27. Se f.eks. kommunisterne Petra Petersen og Nina H. i henholdsvis Kate Fleron (1964), s. 80 og Nina Bisgaard (1986) s. 41. Dansk Samling medlemmerne Gudrun Johansen og Vibeke Barfod i henholdsvis Nina Bisgaard (1986) s. 116 og Vibeke Barfod (1990).
28. Kate Fleron (1945/1964), s. 52, 109, 117 og 126.
29. Interviews i Kate Fleron (1964), s. 44 og 38-39. Dorte Petersen (1992), s. 55.
30. Interview fra Nina Bisgaard (1986), s. 33. Se også f.eks. interviews med Elna Elmøe og Fru Sørensen i Kate Fleron (1964), s. 57, 92-94. Og Misi Høegh-Guldbergs beretning i Ove Høegh-Guldberg (1985).
31. Anne Louise Kjeldsen, Rigsarkivet.

32. Nina Bisgaard (1986), s. 12. Kate Fleron 1945/1964), s. 7-9.
33. Se f.eks. fru Sørensen i Kate Fleron (1945/1964), s. 94 og Dorte Petersen i Dorte Petersen (1992), s. 59.
34. Edith Bonnesen, Rigsarkivet. Jutta Graae, Rigsarkivet. Nina Bisgaard (1986), s. 70-78.
35. Fru Sørensen i Kate Fleron (1945/1964), s. 92-93. Se også fru Merville i Kate Fleron (1945/1964), s. 89-90 og Hanne, Ulla og Ebba i *En modstandsgruppes historie, bd. I, s. 82*, Rigsarkivet, her i Nina Bisgaard (1986), s. 64-67.
36. Dorte Petersen (1992), s. 46. Petra Petersen i Kate Fleron (1945/1964), s. 81.
37. Else, Grethe og Benthe Ulrich i Kate Fleron (1945/1964), s. 118-119. Se også Anne Louise Kjeldsen, Rigsarkivet.
38. Morten Things BOPA-undersøgelse giver et indtryk af logibehovet. 53% af de adspurgte svarede, at de havde anvendt mellem 1 og 5 logier, 25% mere end 5, 21% ved ikke og enkelte angiver at have haft 30, 40 eller utallige logier. Morten Thing (1993), s. 24.
39. Esben Kjeldbæk (1981), s. 55.
40. Petra Petersen i Kate Fleron (1945/1964) s. 83.
41. Esben Kjeldbæk (1981), s. 55.
42. DKP-lederen David Hejgård har i sin bog *I det lange løb. En kommunisters erindringer fra besættelsestidens Danmark* skrevet om, hvordan en enlig lærerinde flytter sammen med ham med det formål at give ham et langvarigt og stabilt skjulested. De lever sammen i halvandet år og får et barn sammen. De arresteres begge to i 1944 og sendes til Frøslev. Efter krigen vender han tilbage til sin familie, men takker i bogen hende for, at hun fik ham gennem det illegale liv uden større skrammer. David Hejgård (1981), s. 61-62.
43. Se f.eks. Musse Hartig (1982), s. 57-58 og Esben Kjeldbæk (1981), s. 55.
44. Se f.eks. beretninger i Nina Bisgaard (1986), s. 30-36 og Vera Vangs beretning i filmen *Veras historie*, Statens Filmcentral 1983.
45. Gudrun, Gerda og Kirstine Fiil i Kate Fleron (1945/1964), s. 17.
46. Ove Høegh-Guldberg (1985), s. 150.
47. Musse Hartig (1982), s. 39.
48. Jørgen Hæstrup (1976), s. 68-69.
49. Se f.eks. Anna Christensens, Else, Grethe og Benthe Ulrichs, Martha Johansens beretninger i Kate Fleron (1945/1964), s. 73, 117-120, s. 126-127. Anna Louise Kjeldsen, Rigsarkivet.
50. Edith i Else Poulsen og Anne Nielsen (1987), s. 1.
51. Musse Hartig (1982), s. 16 og 39.
52. Anna Johansen i Kate Fleron (1945/1964), s. 39.
53. Fru Sørensen om hr Sørensen i Kate Fleron (1945/1964), s. 92.
54. Musse Hartig (1982), s. 56.
55. Musse Hartig (1982), s. 62-63.
56. Fru Johansen i Kate Fleron (1945/1964), s. 40.
57. Nina Bisgaard (1986), s. 93. Se også Kate Fleron (1945/1964), s. 52 og 110.
58. Som ovenfor refereret.
59. Henri Michel (1972), s. 192.
60. Petra Petersen i Kate Fleron (1945/1964), s. 81.
61. Anna Christensen i Kate Fleron (1945/1964), s. 72.
62. Elsa K. i Nina Bisgaard (1986), s. 81.